

Dyplomacja naukowa w cieniu żelaznej kurtyny. Węgierskie religioznawstwo w latach 1950–1970

Scientific diplomacy in the shadow of the iron curtain. Hungarian religious studies between 1950 and 1970

<https://doi.org/10.14746/h.2024.4.8>

Valerio Severino, *Documenting the History of Religions in the Hungarian Academy of Sciences (1950–1970). Letters, Reports and Requests across the Iron Curtain*, Brill, Leiden–Boston 2021, ss. 174.

Stotą toczącej się w drugiej połowie XX wieku „zimnej wojny” była konfrontacja ideologiczna, polityczna i militarna pomiędzy blokiem zachodnim, na czele którego stały Stany Zjednoczone (USA), a blokiem wschodnim, którego liderem był Związek Radziecki (Soviet Union). Rywalizacja ta, szczęśliwie dla świata, formalnie zakończyła się w 1991 r. wraz rozpadem Związku Radzieckiego. Dla Europy wymownym znakiem końca tamtej epoki był jednak przede wszystkim upadek muru berlińskiego w 1989 r. Mur ten stanowił materialny symbol podziału Europy i świata na dwie wrogie sobie części.

W cieniu, który rzucał na świat mur berliński, wyrosły trzy pokolenia ludzi. Europa zdołała odbudować się po zniszczeniach II wojny światowej, dokonano wielu odkryć naukowych, powstały nowe dzieła sztuki, a na horyzoncie ludzkości pojawiły się nowe wyzwania. Dziś, patrząc na tę epokę już z pewnego historycznego dystansu, choć zapewne jeszcze nie na tyle dostatecznego, aby móc ferować jednoznaczne historyczne opinie, widzimy, że „zimna wojna” była nie tylko czasem permanentnego strachu przed nuklearną zagładą przewidzianą wprost w doktrynie wzajemnego zniszczenia; był to również czas, gdy w specyficznych, dookreślonych politycznie warunkach ludzie dążyli do realizacji idei mądrości i przekształcania świata w duchu dobra wspólnego. Dla wielu może wydać się to zaskakujące, ale ściana dzieląca Zachód i Wschód w drugiej połowie XX wieku nie zawsze była hermetycznie szczelna. Co więcej, szeroko rozumiane elity intelektualne obydwu

bloków rozumiały, że wartością jest podtrzymanie wymiany myśli nie tylko na polu dyplomacji i polityki. Dlatego też dążyły do stworzenia, politycznie akceptowanych warunków dla wzajemnego przenikania się myśli i idei. Praca autorstwa Valerio Salvator Severino „Dokumentowanie historii religii w Węgierskiej Akademii Nauk (1950–1970). Listy, raporty i wnioski zza żelaznej kurtyny” (*Documenting the History of Religions in the Hungarian Academy of Sciences (1950–1970). Letters, Reports and Requests across the Iron Curtain*) jest właśnie opowieścią – a w zasadzie studium przypadku – o podjętej przez węgierskich badaczy religii i zakończonej sukcesem próbie formalnego włączenia się w nurt zachodnich, a *de facto* światowych badań nad religiami.

Zadanie, jakie postawili przed sobą węgierscy naukowcy specjalizujący się w naukach religioznawczych i zrzeszeni w ramach Węgierskiego Towarzystwa Nauk Religioznawczych (Magyar Vallástudományi Társaság, Hungarian Society for the Science of Religion – MVT), nie było łatwe, a w realiach rywalizacji dwóch przeciwstawnych bloków politycznych mogło wydawać się wręcz niemożliwe do realizacji. Sukces wymagał najpierw działań na polu wewnętrznym, w warunkach silnej politycznej opresji, w kontekście „węgierskiego powstania” z 1956 r. oraz nadziei związanych z liberalizacją wewnątrz węgierskiej wersji komunizmu. Następnie należało uwzględnić kontekst zewnętrzny, w którym konieczna była wola, przychylność i zaufanie zachodnich partnerów. Jak słusznie wskazuje Severino, jego praca dotyczy pewnych aspektów „naukowej dyplomacji” (*science diplomacy*) (s. 2). Przyznaje on, że pragnie niejako kontynuować i uzupełnić dzieło podjęte w wydanej w 2015 r., w ramach tej samej serii Wydawnictwa Brill, redagowanej przez Tomáša Bubíka i Henryka Hoffmanna publikacji pt. *Studying Religions with the Iron Curtain Closed and Opened: The Academic Study of Religion in Eastern Europe*. Mówi on o tym następującymi słowami: „The question of what happened not only »behind« and/or »after« the Iron Curtin – intellectual exchanges, flow of information, interaction, and emigration of intellectuals – should be evaluated, particular in the field of European studies” (s. 3).

Severino (ur. 1972) jest zatrudniony na Uniwersytecie Rzymskim „La Sapienza” (Sapienza University of Rome). Jest również absolwentem tego uniwersytetu, gdzie ukończył studia na kierunkach historia religii (History of Religions) i filozofia religii (Philosophy of Religions). W 2005 r. obronił rozprawę doktorską pt. *Religious Italy. Stages in Ernesto de Martino’s Intellectual Life*. W 2009 r. wydał pracę pt. *La religione di questo mondo in Raffaele Pettazzoni*. Spośród jego licznych artykułów naukowych warto wymienić opublikowany w 2020 r. w monografii pt. *Past and Present Political Theology* tekst pt. „State-persecution” in the works of Raffaele Pettazzoni. W 2020 r. w języku węgierskim ukazał się również redagowany przez niego (współredaktorzy: Andrea Nagy i Varsányi Orsolya) wybór listów pomiędzy Károly Kerényi (1897–1973) i Angelo Brelichem (1913–1977) pt. *Az elysioni aszfödölszok közt – Kerényi Károly és Angelo Brelich levelezése 1935–1959*.

W kręgu naukowych zainteresowań Severino mieści się historia włoskich nauk religioznawczych, religia i polityka oraz religia i sztuka. Ponadto jest on członkiem Włoskiego Towarzystwa Historii Religii (Società Italiana di Storia delle Religioni, Italian Society for the History of Religions – SISR), które jest afiliowane przy International Association for the History of Religions (IAHR) i European Association for the Study of Religions (EASR).

Recenzowana praca stanowi efekt finalny projektu badawczego, który Severino rozpoczął we wrześniu 2017 r. i realizował w budapesztańskiej Węgierskiej Akademii Nauk. Projekt finansowany był przez Tempus Public Foundation. Jest to organizacja non-profit powołana w 1996 r. przez węgierski rząd. Wspiera ona współpracę na rzecz nauki, edukacji oraz realizacji idei z tym związanych w ramach Unii Europejskiej. Autor przyznaje również, że kamieniem milowym dla jego badań był publiczny wywiad z prezydentem IAHR Timem Jensenem (ur. 1950), który przeprowadził 22 maja 2019 r. Rozmowa odbyła się na Uniwersytecie Rzymskim „La Sapienza”, a jej tytuł to *Interview about the IAHR: history, activities, perspectives*. We wstępie do recenzowanej książki autor przyznaje, że poprzez swoją pracę pragnie przyczynić się do lepszego zrozumienia podejmowanych przez IAHR wysiłków na rzecz upowszechniania wiedzy religioznawczej i komunikacji naukowej w ramach „społeczeństwa otwartego” (*open society*) (s. 1).

Recenzowana pozycja źródłowo opiera się w zasadniczym stopniu na niepublikowanych dotychczas dokumentach będących w gestii Węgierskiej Akademii Nauk. Metodologicznie osadzona jest w ramach akademickich nauk o religii. Autor jednak w wielu obszarach stosuje podejście interdyscyplinarne ze szczególnym uwzględnieniem nauk o polityce. Severino zdaje sobie sprawę, że tego rodzaju interdyscyplinarna kombinacja metod niezbędna jest do zrozumienia wpływu XX-wiecznych ideologii na kształtowanie się i rozwój nauk o religii.

Książka składa się z przedmowy, wstępu oraz dziewięciu rozdziałów. Ostatni rozdział pełni funkcję zakończenia. Na końcu pracy możemy odnaleźć szczegółową bibliografię oraz indeks, który zawiera nazwiska oraz nazwy organizacji i instytucji naukowych występujących w tekście. Autor szczegółowo objaśnia zasady tworzenia indeksu, co jest dodatkowo pomocne dla czytelnika. Dzieło liczy 174 strony. Wydane zostało przez prestiżowe Wydawnictwo Brill w ramach „Numen Book Series, Texts and Sources in the History of Religions”, jako vol. 172.

Pierwszy rozdział pt. „Od pierwszej polityki wschodniej IA(S)HR wobec »intelektualnych emigrantów« do nowej polityki ZSRR wobec UNESCO (1950–1954)” [From the First Eastern Policy of the IA(S)HR toward the „Intellectual Emigrants” to the New Policy of USSR toward the UNESCO (1950–1954)] koncentruje się na problemie stosunku Międzynarodowego Stowarzyszenia na Rzecz Studiów nad Historią Religii (International Association for the Study of the History of Religions – IA(S)HR) do naukowców z państw znajdujących się po II wojnie światowej w orbicie wpływów ZSRR oraz polityce tego państwa wobec UNESCO. Tutaj,

w charakterze uzupełnienia, stosowne wydaje się wyjaśnić, dlaczego używamy skróty IAHR, a nie IAHR. Jest to ta sama, powstała w 1950 r., organizacja, której nazwa została w 1955 r. skrócona do tej, jaka jest używana obecnie – IAHR. Jako organizacja członkowska przynależy do działającej pod auspicjami UNESCO Międzynarodowej Rady na rzecz Filozofii i Nauk Humanistycznych (ang. The International Council for Philosophy and Humanistic Studies, CIPSH). Szczególną uwagę w rozdziale pierwszym zwraca podniesiony przez autora problem, który określa on mianem „dualizmu reprezentacji” (*dualism of the representation*), czyli sytuacji, kiedy kraje znajdujące się w orbicie wpływów ZSRR na międzynarodowych konferencjach naukowych reprezentowane były zarówno przez oficjalnych delegatów państw, jak i – często pozostających na emigracji – intelektualistów niezgadających się z polityką w swoich ojczyznach. Czynniki ten nie powinien być pomijany przy okazji refleksji nad dziejami „dyplomacji naukowej”.

W rozdziale drugim pt. „Pierwszy kongres IA(S)HR (Rzym 1955) u świtu powstania Układu Warszawskiego” (The First IA(S)HR Congress (Rome 1955) at the Dawn of the Warsaw Pact) autor zarysowuje szeroką społeczno-polityczną perspektywę kongresu IA(S)HR, który odbył się w Rzymie. Na szczególną uwagę zasługuje podrozdział, w którym autor omawia polityczne kontrowersje i próby uniemożliwienia organizacji kongresu. Wątek ten przypomina, z jak wielkimi politycznymi kontrowersjami wiązały się często badania religioznawcze, gdyż interpretowane bywały jako oręż w walce ideologicznej.

Rozdział trzeci pt. „Przynależność Węgierskiej Akademii Nauk do IAHR w kontekście powstania w październiku 1956 r.” (The Affiliation of the Hungarian Academy of Sciences to the IAHR in the Context of the October 1956 Uprising), podobnie jak poprzedni, silnie osadzony jest w kontekście historii, tym razem dotyczy on tragicznego epizodu w historii Węgier, jakim były wydarzenia z 1956 r., często w literaturze przedmiotu określane jako powstanie czy też rewolucja z 1956 r. W cieniu tych wydarzeń doszło do przystąpienia afiliowanej przy Węgierskiej Akademii Nauk MVT do IAHR. Autor, analizując bogaty materiał źródłowy, który ukazuje, jak skomplikowane było przyjęcie do grona IAHR pierwszej organizacji zza żelaznej kurtyny. Jednocześnie jednak zastrzega, że w swoich badaniach ogranicza się jedynie do wpływu wydarzeń z 1956 r. na instytucje akademickie, abstrahując zarazem od szerszego kontekstu węgierskiego i międzynarodowego (s. 64).

Rozdział czwarty pt. „Uwagi na temat regionalnych grup ONZ pod koniec lat pięćdziesiątych” (Remarks on the UN Blocs at the End of the Fifties) skupia się na analizie procesu, który można określić jako „deeuropaizacja” czy „dewesternizacja” działającej w ramach ONZ CIPSH. W tym kontekście przedstawione są też pierwsze lata aktywności MTV w ramach struktur IAHR. Rozdział stanowi również adekwatne wprowadzenie do kolejnej części pracy, gdyż obrazuje kontekst, w jakim funkcjonował i zmieniał się sam IAHR.

Na kartach rozdziału piątego pt. „Wczesna aktywność MVT” (Early Activities of the MVT) pojawia się ponownie problem ideologicznego wpływu na naukę, jaki w okresie, którego dotyczy recenzowana publikacja, odgrywał marksizm. Autor dużo uwagi poświęcił węgierskiemu marksistowskiemu religioznawcy Imre Trencsényi-Waldapfelowi (1908–1970). Postać ta powraca później wielokrotnie, a jej rola dla umiędzynarodowiania węgierskich nauk religioznawczych jest niebagatelna. W rozdziale szóstym pt. „Sprawozdanie Trencsényi-Waldapfela i Czeglédy’ego z Kongresu IAHR w Marburgu (wrzesień 1960): Dokument dt. eskalacji zimnej wojny” (The Report of Trencsényi-Waldapfel and Czeglédy on the IAHR Congress at Marburg (September 1960): A Document on the Cold War Escalation), obok wspomnianego Trencsényi-Waldapfela pojawia się także postać językoznawcy i historyka Károly Czeglédy’ego (1914–1996). Obydwaj byli autorami stanowiącego przedmiot rozdziału raportu z kongresu IAHR w Marburgu. Dla autora niniejszej recenzji szczególnie interesujący charakter ma polski wątek, gdyż rzuca on nowe światło na kwestię przyjęcia do IAHR Polskiego Towarzystwa Religioznawczego (Polish Society for the Study of Religions – PTR). Analizy z rozdziału piątego i szóstego do pewnego stopnia są kontynuowane w rozdziale siódmym pt. „Sprawozdanie Trencsényi-Waldapfela z Kongresu IAHR w USA (wrzesień 1965): Refleksje na temat Détente” (The Report of Trencsényi-Waldapfel on the IAHR Congress in the USA (September 1965): Reflections on the Détente). Severino rozwija tutaj analizę i interpretację pokonferencyjnego sprawozdania sporządzonego przez Trencsényi-Waldapfela. Część ta w sposób najbardziej wyraźny egzemplifikuje znaczenia, jakie „dyplomacja naukowa” odgrywała w okresie zimnej wojny. Problem ten wydaje się dla współczesnego badacza, żyjącego w świecie, w którym panuje relatywna swobodna przemieszczania się, mało namacalny, choć pandemia COVID-19 niewątpliwie wiele w tej kwestii zmieniła. W okresie, którego dotyczy recenzowana książka, problem związany z możliwością wyjazdów poza granice swojego kraju, szczególnie dla osób zza żelaznej kutyny, miał znaczenie niebagatelne.

Rozdział ósmy pt. „Otwarcia i zamknięcia w drugiej połowie lat sześćdziesiątych” (Openings and Closures in the Second Half of the Sixties) w dalszym ciągu koncentruje się na pogłębionej analizie dokumentów dotyczących aktywności węgierskich religioznawców skupionych w MVT na kongresach IAHR. Na szczególną uwagę zasługuje podrozdział poświęcony relacji prezydenta IAHR Ugo Bianchiego (1922–1995) z liderem węgierskich badaczy religii, wspomnianym już wcześniej, Trencsényi-Waldapfela. Dodatkowo, podobnie jak w przypadku rozdziału szóstego, autor niniejszej recenzji nie może przejść obojętnie obok znajdującego się w tej części podrozdziału poświęconego przyjęciu w szeregi IAHR PTR.

W rozdziale dziewiątym, stanowiącym epilog, autor dokonał syntetycznego przeglądu procesów związanych z aktywnością w IAHR stowarzyszeń naukowych z państw Europy Środkowo-Wschodniej. Na czoło wysuwają się tu przede wszyst-

kim dwa procesy, czyli przemiany społeczne i intelektualne w Polsce w latach 80. XX wieku oraz w Związku Radzieckim, szczególnie w końcowym etapie pierestrójki. W końcowej części rozdziału Severino także zwraca uwagę na intensyfikację procesów integracji regionalnych stowarzyszeń zraszających badaczy religii, która nastąpiła w ostatniej dekadzie XX wieku, już po upadku żelaznej kurtyny. Szczególnie znaczenie w tym kontekście miało utworzenie w Polsce (w Krakowie) w 2000 r. Europejskiego Stowarzyszenia Studiów Religioznawczych (European Association for the Study of Religions – EASR).

Reasumując, recenzowana publikacja to pozycja obowiązkowa dla każdego zainteresowanego dziejami procesu globalizacji nauk religioznawczych w XX wieku. Rzuca ona światło na ważny i nieoczywisty wycinek dziejów nauk religioznawczych oraz ludzi i instytucji z nimi związanych. Kategoria dyplomacji naukowej, do której autor się odwołuje, zdaje się także być interesującym konceptem metodologicznym, który choć wyjątkowe znaczenie miał w realiach zimnej wojny, posiada również potencjał do zastosowania do badań nad współczesną polityką. Książka ta, choć przede wszystkim ma charakter religioznawczy, powinna zainteresować jednak nie tylko religioznawców, ale również politologów i historyków. Należy też kibicować autorowi, by nie kończył swoich badań na Węgrzech, ale podjął próbę opisanie podobnej problematyki w innych państwach znajdujących się przed 1991 r. za żelazną kurtyną.

Paweł Kusiak

Akademia Marynarki Wojennej w Gdyni
Polish Naval Academy, Faculty of Humanities and Social Sciences
Polskie Towarzystwo Religioznawcze
p.kusiak@amw.gdynia.pl
<https://orcid.org/0000-0002-7180-7149>